Рецензія

доктора юридичних наук, професора кафедри конституційного права Національного університету "Одеська юридична академія" Мішиної Н.В. на монографію Лотюк О.С.”Конституційні засади розвитку та функціонування громадянського суспільства в Україні”

Вбачається, що розпочата нині реформа Конституції України приречена закріпити партнерство громадянського суспільства та держави, створити належні конституційно-правові механізми здійснення громадянського контрою над діяльністю органів державної влади та органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб. Але, відповідні конституційні зміни потребують свого належного, актуального для умов сьогодення теоретико-методологічного обґрунтування. Не зважаючи на те, що про громадянське суспільство в Україні написано значну кількість різних робіт, проблеми конституційних основ розвитку та функціонування громадянського суспільства в трансформаційний період до нещодавна були мало дослідженими.

Ситуація в вітчизняній юридичній науці змінилася на краще після виходу нової монографії Ольги Лотюк «Конституційні засади розвитку та функціонування громадянського суспільства в Україні». У цій ґрунтовній науковій роботі змістовно розкриваються складні питання щодо сутності категорії «громадянське суспільство», аналізується розвиток політико-правової та конституційної вітчизняної й зарубіжної думки про громадянське суспільство, його місію та основи взаємодії з державою та державними органами. Важлива увага приділена питанням формування міжнародних стандартів розвитку громадянського суспільства та його інститутів, а також їх закріпленню в конституційному законодавстві. Не менш цікавим є й розділ, в якому йдеться про передумови становлення та розвитку громадянського суспільства, про основні етапи його генезису в Україні, а також про магістральні тренди розвитку громадянського суспільства в XXI ст. Заслуговує на увагу науковців, громадських діячів і всих небайдужих до проблем громадянського суспільства й матеріал про функції та структуру громадянського суспільства, а також про конституційну правосуб’єктність інститутів громадянського суспільства, насамперед громадських організацій і інших *NGO*.

Монографічне дослідження О. Лотюк є першою комплексною монографією в якій громадянське суспільство розглядається не лише як соціогуманітарний феномен, а насамперед як предмет конституційно-правового регулювання. При цьому, вчена вірно, як на наш погляд, передає сучасну

© Мішина Н.В.

конституційну парадигму громадянського суспільства. Держава має не «зарегульовуавати» умови буття громадянського суспільства та його основних інститутів, а навпаки – створювати всі умови щоб громадянське суспільство було дієвим суб'єктом конституційного права, партнером і, водночас, соціальним контрагентом держави, провідником законних інтересів, конституційних прав і свобод людини.

Водночас, О. Лотюк у своїй монографії не перекреслює всі попередні напрацювання вчених-конституціоналістів, присвячені громадянському суспільству. У роботі аналізуються та систематизуються погляди на конституційну природу громадянського суспільства та його інститутів в Україні, обґрунтовані в роботах таких вчених, як Ю. Барабаш, А. Георгіца, В. Ковальчук, М. Козюбра, А. Колодій, А. Крусян, П. Любченко, О. Марцеляк, Н. Мяловицька, В. Нестерович, М. Оніщук, М. Орзіх, В. Погорілко, В. Речицький, М. Савчин, А. Селіванов, В. Серьогін, О. Скрипнюк, Ю. Тодика, В. Федоренко, В. Шаповал, Ю. Шемшученко і ін. Предметом окремих розділів роботи став і дискурс вченої з Г. Берченком щодо питань етимології та конституційного регулювання основ громадянського суспільства в Україні. Теоретичною основою цього дискурсу стала монографія останнього «Громадянське суспільство в Україні: конституційні аспекти» (2014 р.).

Не менш важливим сегментом джерельної бази наукової розвідки О. Лотюк стали і роботи з проблематики громадянського суспільства Х. Анхайера, Е. Арато, К. Гаджиєва, А. фон Гайєк, М. Говарда, З. Голенкової, Л. Грудцини, Ю. Дмитрієва, М. Калдор, Дж. Кіна, Д. Коена, Д. Кола, О. Лейста, Н. Лумана, В. Любашица, О. Малька, Т. Матвєєвої, М. Матузова, В. Нерсесянца, Т. Парсонса, Л. Саламона, А. Селігмана, О. Сунгурова, Ф. Фукуяма, С. Хантінгтона, Д. Хелда, Д. Штюдемана,

Характерною ознакою дослідження О. Лотюк стали його серйозні історико-правові витоки. Їх вчена черпала з політико-правової спадщини та ідеї «громадівського суспільства», як спільноти вільних громадян, що живуть і творять в українських самоврядних громадах, оспівані в роботах М. Грушевського, С. Дністрянського, М. Драгоманова, М. Коркунова, С. Котляревського, П. Лодія, Г. Сковороди, І. Франка та ін. При цьому, О. Лотюк спів ставляє здобутки відомих українських мислителів і громадських діячів з ідеями і ідеалами щодо раціональної побудови відносин між людиною, громадянським суспільством і державою, які обґрунтовувалися у роботах таких відомих мислителей Європи і Америки, як Г.В.Ф. Гегель, Т. Гоббс, Дж.Локк, І.

Кант, К. Маркс, Ш. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, А. де'Токвіль, А. Фергюссон, Л. фон. Штейн та ін.

Використання багатої джерельної бази у поєднанні з аналізом історичних і чинних актів вітчизняного та зарубіжного конституційного законодавства дозволило О. Лотюк сформувати цілісну теорію конституційно-правових основ розвитку та функціонування громадянського суспільства в Україні, його взаємодії з державою в сфері захисту конституційних прав і свобод людини, утвердження демократії та верховенства права, а також обґрунтовано пропозиції щодо удосконалення положень Конституції та законів України про партнерство громадянського суспільства та його інститутів з Українською державою.

Цікавими і новими для науки конституційного права є результати аналізу витоків категорії «громадянське суспільство» в рецензованій монографії. На думку О. Лотюк, свого сучасного наповнення, а з часом і конституційного виміру, ідея розбудови і функціонування громадянського суспільства набула значно пізніше - в епоху Відродження, коли первинні інституту громадянського суспільства прорізали паростками соціальної самостійності наскрізь усю товщу феодальної формації Західної та Центральної Європи та, подолавши простір, отримали свій розвиток у Північноамериканських колоніях. Витоки цієї ідеї можна знайти в науковій спадщині таких мислителів, як Т. Аквінський, Ж. Боден, Т. Гоббс, Г. Гроцій, Дж. Локк, Н. Макіявеллі, Ж.-Ж. Руссо, Ш. Монтеск'є, А. Дайсі, Т. Пейн та інших.

Власне, вважає О. Лотюк, саме цими мислителями і вводиться в науковий обіг категорія «громадянське суспільство», яка з часом потрапляє в політичні практики та конституційну правотворчу й правозастосовну діяльність. На основі роботи сучасного французького вченого Д. Кола, О. Лотюк робить висновок, шо категорія «*societas civilis»* була введена в науковий обіг Гілесем із Риму в 1277-1279 рр. і Л. Бруні в 1438 р. - мислителями середньовіччя, що здійснювали переклад «Політії» Аристотеля на латинську мову. Але свого сучасного значення ця категорія почала набувати після виходу роботи Т. Гоббса «*De cive*», що була перекладена на французьку мову під повною назвою «Філософські елементи громадянина – політичний трактат, в якому відкриваються основи громадянського суспільства (*societe civile)*», а також після виходу в 1761 р. першого видання роботи Ж.-Ж. Руссо «Про суспільний договір». Хоча, було б перебільшенням стверджувати, що Т. Гоббс і Ж.-Ж. Руссо чітко детермінували категорію «громадянське суспільство». Вони протиставляли громадянське суспільство т. з. «природному» стану людей і не рідко ототожнювали громадянське суспільство і державу за методом

застосування примусу до вільних індивідуумів. У цьому сенсі для Т. Гоббса і Ж.-Ж. Руссо громадянське суспільство і держава були складовими єдиного явища – «політичного суспільства».

На погляд вченої, така термінологічна плутанина в поглядах Т. Гоббса, Ж.-Ж. Руссо і ін. не є випадковою. Вона відтворює дихотомічність походження громадянського суспільства та держави як доктрини і соціальної практики. Очевидно, вважає О. Лотюк, що сучасні уявлення про громадянське суспільство визріли тоді, коли чітко викристалізувалося розуміння категорії «держава» та її сутнісних ознак, коли держава пройшла свою еволюцію в Європі від відомої формули Людовика XIV «Держава – це я» - до створення Європейського Союзу й делегування частини державного суверенітету країнами-учасницями органам цього наднаціонального утворення.

При цьому, О. Лотюк вбачає, що сформовані мислителями епохи Відродження та Реформації уявлення про конституціоналізм невдовзі були витребувані під час буржуазно-демократичних революцій в Європі і війн за незалежність на Американському континенті. Ідеї ж конституціоналізму, як то обмеження абсолютної влади правителя, верховенство народного суверенітету, непорушність і невідчужуваність природних прав людини, подільність влади на законодавчу, виконавчу та судову, виборність і підконтрольність законодавчої влади та ін., втілилися в перших конституціях і конституційних актах, які юридично оформили перемогу революцій і національно-визвольних змагань та утвердили конституційні засади розвитку і функціонування громадянського суспільства, а також легітимні форми і методи його впливу на державу.

Узагальнення різних теоретико-методологічних підходів вітчизняних і зарубіжних науковців, а також аналіз історичних і сучасних актів чинного законодавства, дозволили О.С. Лотюк обґрунтувати, що конституційні основи громадянського суспільства є системою ідей, ідеалів, переконань і принципів про сутність і зміст громадянського суспільства, його мету, функції та призначення в суспільстві та державі, державотворчий і правотворчий потенціал, розвинених у доктрині конституціоналізму та комплексно унормованих у конституції та актах конституційного законодавства.

Цікавим є й розділ монографії О. Лотюк, присвячений історії становлення та розвитку конституційно-правових основ громадянського суспільства в Україні. Так, у роботі обгрунтовується, що генезис конституційних основ громадянського суспільства в Україні налічує дев’ять основних етапів: 1) (IX – XVII ст.ст.) – формування родоплемінної громадської спільноти, заснованої на засадах т.з. “вічевої демократії” за часів Київської Русі; 2) (XVII – поч. XX

ст.ст.) – утвердження самоврядних козацьких громад і закріплення конституційних основ їх розвитку та збереження в Конституції Пилипа Орлика 1710 р., розвиток українських громад під впливом державного права Австро-Угорщини, Німеччини, Польщі, Росії та Румунії; 3) (1917-1921 рр.) – закріплення плюралістичних основ розвитку громадянського суспільства у конституційних актах доби національно-визвольних змагань в Україні; 4) (1919-1991 рр.) – утвердження в колишньому СРСР радянської державно-партійної моделі корпоративної держави, в якій всі громадські спільноти були зрощеними із КПРС; 5) (1991-1996 рр.) - утвердженням в незалежній Україні прозахідного громадянського суспільства та закріпленням у Конституції України 1996 р. основ його розвитку та функціонування; 6) (1996-2004 рр.) – еволюційний розвиток громадянського суспільства та унормування конституційного статусу його інститутів у спеціальних законах; 7) (2004-2010 р.) – якісні трансформації громадянського суспільства та його інститутів під впливом Помаранчевої революції 2004 р., розвиток конституційного законодавства про інститути громадянського суспільства; 8) (2010-2013 рр.) – посилення регулятивного впливу держави на розвиток громадянського суспільства, формалізація залучення інститутів громадянського суспільства до участі в управлінні державними справами та затвердження авторитарного режиму В. Януковича; 9) (2013 р. – донині) характеризується пробудженням під впливом Євромайдану 2013 р. і Революції гідності
2014 р. громадянського суспільства та його інститутів, безпрецедентною активністю волонтерських і інших рухів, а також всебічним використанням їх потенціалу для допомоги Збройним Силам України, Національній гвардії у зоні проведення АТО, та вимушеним переселенцям із тимчасово окупованої АР Крим і окремих районів Донецької та Луганської областей.

Вбачається, що ця ґрунтовна періодизація генезису конституційних основ громадянського суспільства в Україні невдовзі доповниться й новим етапом, визначальною ознакою якого стане посилення контролю громадянського суспільства і його інститутів за діяльністю органів державної влади і органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб, а також забезпечення всебічної та, найголовніше, результативної участі громадськості в управлінні державними справами. Власне, О. Лотюк у своїй монографії не лише прогнозує такі трансформаційні процеси, а й робить крок щодо їх втілення в чинному законодавстві.

Сильною стороною рецензованої монографії, на нашу думку, є не лише її теоретико-методологічна серцевина, а й практично-прикладна складова. Йдеться

про проект Закону України «Про публічні консультації», розроблений О. Лотюк і наведений у додатках до її монографії. Потреба прийняття цього, на думку вченої, обумовлена необхідністю забезпечення відкритості та прозорості діяльності органів публічної влади, зокрема політичного та нормотворчого процесу; залучення громадськості та інших заінтересованих осіб на ранніх стадіях підготовки проектів рішень; підвищення якості та легітимності схвалюваних органами публічної влади рішень з урахуванням думки усіх зацікавлених суспільних груп.

У розробленому О. Лотюк законопроекті пропонується визначити порядок проведення публічних консультацій під час розробки та прийняття рішень органами державної влади, органами влади Автономної Республіки Крим та органами місцевого самоврядування з метою врахування та узгодження позицій усіх зацікавлених суб'єктів. Так, законопроектом визначається сфера його дії, визначаються ключові терміни, принципи та форми проведення публічних консультацій, повноваження органів публічної влади та права і обов'язки зацікавлених суб'єктів, визначається порядок ініціювання, підготовки та проведення публічних консультацій, порядок прийому та розгляду пропозицій зацікавлених суб'єктів та їх врахування.

Окремо запропоновано унормувати особливості проведення окремих форм публічних консультацій, зокрема електронні консультації та проактивні публічні консультації. Крім того, законопроектом визначаються особливості проведення публічних консультацій з окремими органами публічної влади: з Президентом України, Верховною Радою України, між органами державної влади та органами місцевого самоврядування, а також особливості проведення публічних щодо проекту Закону України про Державний бюджет України та проектів регуляторних актів.

На наше переконання, монографічне дослідження О. Лотюк «Конституційні засади розвитку та функціонування громадянського суспільства в Україні» є цікавим, змістовним і корисним не лише для науковців-конституціоналістів, а й для представників громадянського суспільства та його інститутів, а також для органів державної влади та органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб, покликаних налагодити конструктивний діалог між державою та громадянським суспільством в інтересах утвердження та захисту прав і свобод громадян.